

ZESTIENDE
FRANSEMA-
LEZING

**TUSSEN TWEE GRIJPGRAGE
VOGELS: BURGERS EN
HERENBOEREN IN DE
RENAISSANCE**

Otto S. Knottnerus

ZESTIENDE
FRANSEMA-
LEZING

**TUSSEN TWEE GRIJPGRAGE
VOGELS: BURGERS EN
HERENBOEREN IN DE
RENAISSANCE**

Otto S. Knottnerus

2008, Appingedam

TUSSEN TWEE GRIJPGRAGE VOGELS: BURGERS EN HERENBOEREN IN DE RENAISSANCE.¹

OTTO S. KNOTTNERUS

Nu heb ick mijn nest in 't midden gesettet,
Van twe gnaphandige gripende vogelen,
Als tusschen die Harpie unde twecopten Arents vogelen.²

Onrust in Groningen

In het vroege voorjaar van 1597, minder dan drie jaar na de grote omwenteling, kreeg het nieuwe stadsbestuur van Groningen een eigenaardig geschrift in handen, dat de burgemeesters en raadsheren bijzonder boos maakte. Het ging om de Prophecie ende voorsegginge van eenen geheten Jarfke, een 'cleen boecxken' dat verder niet bijzonder de moeite waard was, ware het niet dat het vol stond met 'flabbijten'³ ende upgeraapte loegengeschreijen', die – aldus het stadsbestuur – de 'onvromen' zouden kunnen verheugen en de dommen bedroeven. Een van de raadsheren had het geschriftje blijkbaar opgeduikeld bij boekhandelaar Albert Jans, die een winkeltje naast het raadhuis bezat. Albert Jans had deze 'onnutte materie' op zijn beurt laten drukken bij Abbe Wybes in de universiteitsstad Franeker. Het stadsbestuur aarzelde niet; men nam alle onverkochte exemplaren in beslag en stuurde op 8 april een brief naar de collega-bestuurders uit Franeker, die men verzocht nader onderzoek in te stellen.⁴

Voor de Franekers was het waarschijnlijk het lachertje van de week. Ze lieten wel netjes informeren bij Wybes, die ook academiédrukwerk maakte, maar daarmee nauwelijks de kost kon verdienen. De drukker verklaarde het werk in februari te hebben aangenomen van zijn collega Ige Iges te Harlingen, aan wie men 'zeeker geschrifte' ter hand had gesteld. Hij moest 500 exemplaren voor een bedrag van 4 gulden drukken. De

Groningse boekhandelaar had daarna nog eens 1000 exemplaren besteld, waarvan hem al 300 waren toegezonden.

De Franeker raadsheren namen het zekere voor het onzekere; de hele voorraad werd geconfiscieerd, waarna men de Groningers verzocht de onkosten te voldoen. Daartoe bleken de Groningers echter niet bereid. In hun ogen had het pamflet nooit gedrukt mogen worden.

Waarom waren de Groningers zo boos vanwege een simpel pamfletje? Het onogelijke geschriftje bedroeg vermoedelijk niet meer dan twaalf kantjes. We kennen de inhoud alleen uit achttiende-eeuwse uitgaven, waarvan het oudste exemplaar uit 1725, waarschijnlijk gedrukt in Emden. Het belandde dankzij een Oost-Friese prinses, die geloof hechtte aan de voorspellingen, in het archief van de vorsten van Wied te Neuwied bij Koblenz.⁵ Zeventiende-eeuwse drukken, waarvan sommige in het Nederduits, zijn verloren gegaan. Ze waren er wel, zoals blijkt uit de boekenlijst van een landbouwer uit Sint-Jacobiparochie, die in 1609 een exemplaar van 'die profesy van Jascoe' bezat, ingebonden tussen andere kleine boekjes.⁶ In het totaal zijn er tenminste dertig drukken van de profetie bekend, die ieder een oplage van tenminste 1000 tot 1500 moeten hebben gehad, maar waarvan in totaal slechts enkele tientallen exemplaren bewaard zijn gebleven. Dat geldt ook voor de laatste druk, die in 1896 werd uitgegeven door de anarchistische boekhandelaar Jan Bakker te Drieborg. Daarvan bevinden zich slechts drie exemplaren in openbare collecties: één in de Groninger Archieven, één in de British Library

en één in het Fransemakabinet. De totale oplage moet alleen al in de achttiende eeuw enkele tienduizenden hebben bedragen.

Het Groningse stadsbestuur uit 1597 had liever gezien dat alle exemplaren direct als ‘scheurpapier’ op de mesthoop waren beland. De brief naar Franeker vermeldt terloops dat de profeet had gedroomd van dingen die God almachtig nimmer zal believe te gedogen. Het pamflet bevatte namelijk een passage die de raadsheren hevig verontrustte. Jarfke had aangekondigd dat de stad Groningen van de aardbodem zou verdwijnen. Niet dat men daar enig geloof aan hechtte, maar het domme en bijgelovige volk zou anders kunnen denken. De tekst van het pamflet suggereerde bovendien dat Jarfke ook het schrikbewind van stadhouder De Robles, de brand in de Martinitoren in april 1577 en het verraad van Rennenberg in februari 1580 met succes had voorspeld:

Daar na zullen de onduytschen in 't Land komen en regeren na haren wille / en daer na sal St. Martens Toorn in de brand komen / dan salse weder opgetimmert worden [...] dan sal die tyd so staen drie Jaren [...] dan zal Groningen en Embden op eenen tijd belegerd en op eenen dagh gewonnen worden: en dat sal wesen van een ander Heer / en de Boden zullen malkanderen te gemoet komen op Delfzijl / den een zal seggen Groningen is gewonnen / een ander sal seggen Embden is gewonnen / daeromme zullen zy malkander doodslaen / ende meenen datse met malkanderen gekken [= elkaar voor de gek houden].

Op het eerste gezicht lijkt de laatste passage niet te kloppen, maar tijdgenoten zagen dit vermoedelijk anders. We vinden deze zinsnede al in een pamflet uit 1585, waarvan de kroniekschrijver Abel Eppens uit Wirdum de tekst heeft overgeschreven toen hij als balling in Emden woonde. Het zou gaan om de voorspellingen van ‘een olt man, Aepko ter Munten genamdt’. In sommige manuscripten wordt hij ook wel Jarcke van der Muyden genoemd. Andere delen van diens profetie vinden we in de kroniek van Eggerik Beninga onder het jaar 1558.⁷ Kennelijk greep de auteur van de *Prophecye van Jarfke* uit 1597 terug op een oudere overlevering, die met terugwerkende kracht opnieuw werd uitgelegd. De gebeurtenissen in Emden vonden weliswaar niet gelijk-tijdig met de machtswisseling in Groningen plaats, maar ze hielden er – achteraf gezien – wel degelijk verband mee.

De luthersgezinde graaf Edzard II wilde namelijk neutraal blijven ten opzichte van Spanje en verbood in 1583 de bijeenkomsten van de gereformeerde classisvergaderingen, wat hem op het verwijt te heulen met de vijand kwam te staan. Zijn ontactische optreden zou uiteindelijk leiden tot een calvinistische machtsgreep in 1595, waardoor de graaf iedere grip op de stad verloor. Sommige vluchtelingen in Emden steunden aanvankelijk het grafelijke bewind, omdat ze profiteerden van de smokkelhandel en de oorlogswinsten. Dat gold met name voor een handvol Damsters, die – als we Eppens mogen geloven – besmet waren met libertijnse opvattingen en onder het mom van ‘borgerlicke

offte coepmans handelsvrijheyt' hun religieuze principes dreigden te verraden.⁸ De auteur van de *Prophecy van Jarfke* is het daarmee eens: de onduytsche – lees: onpatriottische – vluchtelingen verrijkten zichzelf ten koste van het hongerende platteland.

Dat geld / zullen zy malkanderen met spindvaten en stormhoeden toe-meten'. En datzelfde gold voor hun tegenhangers in Groningen; zij 'sullen dat laken met spiesen van een meten.

De ballingen uit Appingedam komen er in dit verhaal niet best af. Nog in een ander opzicht zette het Emdener geschriftje uit 1585 de toon voor latere teksten. Abel Eppens begint zijn weergave met de 'olde prophetie' van een minderbroeder uit Emden, die bij de opheffing van het Franciscanenklooster in 1556 was gevonden:

*Als onlant wordt to landt
und guedt landt wordt to scande,
als die vloeden worden groet
und dijcken worden quaet,
als unmanne to manne wordt
und men vole clagens hoert,
als die huylringe und iderman
vrijheit niet langer holden can,
als voele [...] worden [die heren]
und uth sindt die geleerden,
als die vremen raden,
wert men seggen van vole quaeden,
alsdan soelen wij arme Vreesen,
unse recht und vrijheit verliesen.⁹
Weliswaar vinden we de letterlijke tekst van dit*

gedicht – afgezien van enkele zinsneden over de Upstalsboom – niet terug bij Jarfke. Maar de thematiek is grotendeels dezelfde: het oude land zal verdrinken, het nieuwe land zal worden ingedijkt, de hoogmoed zal ten val komen en de boerenbevolking zal voor de fouten van zijn landsheren worden gestraft. Het schijnt dan ook dat het pamflet uit 1585 – net als de profetie van Jarfke – eindigde met een korte Dollardkroniek en een lijst van de verdrinken dorpen. Dat blijkt tenminste uit een afschrift dat de predikant van Bunde omstreeks deze tijd maakte.¹⁰

Terug naar de *Prophecy van 1597*. Waarom was het Groningse stadsbestuur zo boos? Jarfke had namelijk voorspeld dat de Oldambtster boeren Willem Lodewijk te hulp zouden schieten bij de verovering van de stad in 1594. Groningen zou niet weer zo tot bloei komen als vroeger en bovendien zou die bloei maar kort duren:

*... daar na zal Groningen ten derdenmael gewonnen
ende zodanigh verbrand en verdestrueerd worden /
dat wanneer de Kooplieden uyt verre Landen zullen
komen na de Merkt / en zullen vragen / waar is
Groningen / zo zal men zeggen / daer is Groningen
geweest en zullen malkanderen de plaatse wijzen
daer Groningen gelegen heeft / dat is de derde reyze;
daer na zal een vredelijcke[r] tijd komen alsser
geweest is van Christi geboort af.*

Twee machtige steden vallen op één dag,
Groningen zal vervolgens gestraft worden voor
zijn hoogmoed en de boeren zullen zegevieren:
het is dit beeld, dat herinnerde aan de Apocalyps,
dat de Stadjers vierkant tegen de borst stuitte.

Gedeelte van een kaart van het verdrinken Dollardgebied, getekend door landmeter Cornelis Etskes te Scheemda, 1664. Het origineel werd in 1574 vervaardigd door Jacob van der Meersch uit Hoorn. Dat gebeurde in opdracht van het stadsbestuur van Emden. Van der Meersch maakte gebruik van overleveringen en oudere notities. Latere kopiïsten vulden de kaart met actuele gegevens aan. De kaart geeft een mooi beeld van Appingedam in de zeventiende eeuw (UB Leiden, COLLBN 010-07-033)

Appingedam tussen twee kwaden

Wat heeft dat alles met Appingedam te maken? Boeren en burgers in de Renaissance hadden veel gemeen. Beide groepen voelden zich gekleineerd door de elite (de hoofdelingen en het grote stadspatriciaat), tegelijkertijd hadden ze steun en voorspraak nodig van deze deftige heren. Beide voelden de groeiende druk van de centrale overheid, maar waren tevens aangewezen op bescherming van hogerhand. Ze zetten zich af tegen overdadige luxe en zinloze

verspilling, maar waren evenzeer gefascineerd door het groeiende cultuuraanbod en de nieuwe consumptiemogelijkheden die de ontluikende wereldmarkt hun bood. Ze zaten als het ware gevangen tussen twee uitersten, tussen 'twee gnaphandige gripende vogelen', zoals het rijmpje bij het wapen van Appingedam treffend weergeeft.¹¹

De Damster pelikaan had zijn nest gebouwd tussen de twee bloeddorstigste roofvogels die men kende: de harpij van Emden en de dubbele adelaar van Groningen. De onverschrokken adelaar was tevens het wapen van de koning van Spanje, de verraderlijke harpij het wapen van de Oost-Friese graven. De Damsters voelden zich bedreigd van twee kanten: door de stad Groningen en door hun eigen hoofdelingen, die zich vanouds gesteund voelden door de graaf van Oost-Friesland. De Ripperda's van Farmsum, die recht spraken in Appingedam, bezaten sinds het begin van de zestiende eeuw de heerlijkheid Petkum bij Emden. Hun familieleden uit Hinte bezaten een herenhuis in de Dijkstraat; de neven uit Overijssel en het Münsterland maakten de dienst uit in Tjamsweer. Alle takken van deze familie waren luthers gezind; samen benoemden ze de meeste pastoors, dorpsrechters en schoolmeesters in de wijde omtrek. Dan waren er nog de Houwerda's op Snelgersma, die in 1568 uitweken naar hun tweede borg te Larrelt. Zij waren gereformeerd, hun neven te Uphusen waren weer luthers gezind. Door land en heerlijke rechten op te kopen, deze onderling te ruilen en de rechtspraak naar hun hand te zetten, hadden deze families in de loop van de zestiende

eeuw een vrijwel onaantastbare positie in deze hoek van de Ommelanden verworven. De Wirdumer herenboer Abel Eppens laat daarover geen twijfel bestaan: 'voele heren in een klein mager landt laten den landtman niet gedijen'. En waar de graaf zijn onderdanen schattingen en diensten oplegde, waren de jonkers er als de kippen bij dit voorbeeld op te volgen.¹² De grafelijke macht in Emden was omstreden. Soms sprak men over het stadswapen uit 1495 – de grafelijke harpij op de stadswallen – liefkozend als over het 'engelke up de muer', maar men wist ook dat de liefvallige vrouwengestalte kon veranderen in een bloeddorstige hartenrover.¹³ De burgemeesters, de kerkvoogden en de belangrijkste kooplieden waren op de hand van de graaf. Nadat de felle calvinisten onder leiding van stadspredikant Menso Alting in 1575 de koers van de gereformeerde kerk gingen bepalen, verkoelden de verhoudingen tussen de partijen. In de ogen van de gereformeerden waren de leden van het stadsbestuur en hun vrienden uit het Groningerland verkapte vrijdenkers, die met de vijand heulden. Iets dergelijks lezen we ook in de *Prophecye van Jarfke*, waar de grafelijke harpij met zijn gespreide vleugels wordt vergeleken met een crucifix.

Daar staat een kruys in 't Graven Land / en dat zal gezet worden te Embden op de Muyre en zoo dat kruys uytwaarts valt [lees: als de graaf uit de stad verjaagd wordt] / zoo zullense uyt het Land verjaagd worden / en zoo dat Kruys inwards vald / zoo zal dat volck uyt het Nederland niet verjaagd worden.

Graaf Edzard de Grote van Oost-Friesland, uit een Groningse druk van de Prophecye van Jarfke (ca. 1795). De houtsnede is mogelijk ontleend aan de aankondiging van een paardenmarkt (Fransema Kabinet).

Dit sal u wesen tot een waerteecken/ dat ghij Ot sult geloven/ want de tijdt sal komen/ dat een swarte Rave sal twee witte jongen opvoeden in de harde Maent [januari] en dit is al geschiet/ als yegelijck wel weet.

De aanleiding voor deze profetie was de inval van Edzard de Grote in de Ommelanden in 1499; het kruis betrof een mirakelkruis op de kerkhofmuur te Marienhafe, dat in 1557 werd neergehaald; het nest met ravenjongen betrof gebeurtenissen te Norden en Osteel, nog een jaar later.¹⁴ Bij Jarfke werden deze ongelijksoortige voorspellingen gecombineerd en kregen ze een nieuwe lading: ze legitimeerden

De dubbele adelaar in het wapen van de stad Groningen was tevens het symbool voor de macht van keizer Karel V en zijn zoon Philips II. Hier naar de stadsplattegrond van Egbert Hauboys, 1640.

als het ware de machtsgreep van de Emdener calvinisten in 1595.

De Damsters waren aanvankelijk geen partij in het conflict tussen de graaf en de burgerij van Emden. De Oost-Friezen hadden hen vanouds geholpen hun onafhankelijkheid te bewaren. De buurbrief van 1327 was door de rechters van de Upstalsboom bekrachtigd, elf jaar later vergaderden zij in Appingedam om de Gelderse militaire dreiging te keren. Een tijdlang vormde de Fivelstad het hoofdkwartier van gevluchte

hoofdelingen als Focko Ukena en Brunger van Loquard, die van hieruit hun Oost-Friese vijanden lastig vielen. Maar dat was iedereen al lang vergeten toen Edzard de Grote in 1499 binnenviel om zijn verwanten, de Ripperda's, tegen de stad Groningen te helpen.

De graaf werd door de bevolking als een bevrijder binnengehaald. Hij vestigde zijn hoofdkwartier tijdelijk in Appingedam en ontpopte zich als een daadkrachtig vorst die de landadel niet ontzag. Zijn populariteit bij de boerenstand klinkt tevens door in een passage uit de *Prophecye van Jarfke*. Daarin wordt het beeld geschetst van de witharige koning op het bonte paard, die het land zal bevrijden. Het is een bekende voorspelling, die teruggaat op een profetische traditie die vooral bij de paters franciscanen populair was. Meestal wordt hij verbonden met de mythe van een bijzondere boom, die opnieuw tot leven zal komen of juist zal sterven. In de Oost-Friese profetieën is dat de Upstalsboom, een eikenbosje bij Aurich: als de laatste boom wordt omgehakt zal de boerenstand over de adel heersen. Een soort omgekeerde wereld, die de heersende orde verontruste, maar die door eenvoudige lezers als misplaatste hoop kon worden opgevat. Bij Jarfke wordt dat tenslotte de Jarfkeboom in Beerta: wordt er as onder de boomwortels gevonden, dan zal het Oldambt in as gelegd worden.¹⁵

Dankzij de graaf van Oost-Friesland werd Appingedam in 1500 gered. Een leger van boeren, burgers en edellieden wist met succes de Groningse belegering af te slaan. De graaf

zorgde ervoor dat de stad vier jaar later het recht op vier jaarmarkten en een weekmarkt kreeg, waarvan de Broerkermis in september als vanouds het hoogtepunt vormde. De Driekoningenmarkt werd verplaatst naar oktober (11.000 maagden), terwijl er een extra marktdag in augustus bijkwam (Maria Hemelvaart). De Oost-Friezen behoorden tot de vaste bezoekers van de jaarmarkten, ze kwamen hier eerst langs op weg naar de Groningse jaarmarkt en na afloop daarvan zetten ze hun kraampjes op in de Broerstraat en op het kerkhof van het Augustijnenklooster. De Stadsweg door Appingedam vormde bovendien een belangrijke route, waarlangs ieder voorjaar de magere ossen uit Noord-Duitsland en Denemarken naar de vetweiderijen rond de stad Groningen werden gedreven. De voorjaarsmarkt op vrijdag na Beloken Pasen – al genoemd in 1323 – diende waarschijnlijk als veemarkt.

De verhoudingen met Oost-Friesland bekoelden echter, nadat de graaf het Groningerland in 1514 aan zijn vijanden had moeten prijsgeven. De Saksische troepen richtten uit wraak voor de dood van hun hertog bij Leer een bloedbad aan in de straten van Appingedam, waarbij naar het schijnt een duizendtal boeren en burgers over de kling werd gejaagd. De doden lagen zelfs in de Nicolaïkerk en rond het hoofdaltaar. De hertog van Gelre, die daarna de macht overnam, was veel eerder geneigd toe te geven aan de eisen van de stad Groningen en de radicale stadsgilden dan zijn voorganger. Toen zijn huursoldaten zich tenslotte onder leiding van Meinhard von

Het 'engelke up de muer': de harpij in het wapen van Emden. Hier naar de stadsplattegrond van Georg Braun en Frans Hogenberg, 1575.

Hamme in 1536 in Appingedam verschansten, was dat voor Groningen de aanleiding om zich vrijwillig onder het gezag van Karel V te begeven. In ruil daarvoor kregen de Stadgers de kans om de vrijhandel op het platteland flink in te perken. De wallen van Appingedam werden geslecht en slechts met moeite kon stadhouder Schenk van Toutenburg door zijn raadgevers ervan overtuigd worden de overige bebouwing niet met de grond gelijk te maken.

Dat alles moet de Damsters hebben getraumatiseerd. De pelikaan uit het stadswapen, die zijn eigen bloed offerde om zijn jongen uit de dood op te wekken, kreeg voor hen een persoonlijke betekenis. In plaats van veelomvattende profetieën – zoals die van Jarfke – kwam in het zelfbeeld van Damsters vooral de eigen lotsbestemming centraal te staan.

-

Appingedam en de Reformatie

Laten we daarom eens kijken naar de symboliek van de pelikaan. De roze pelikaan is een middeleeuwse metafoor voor het lijden van Christus en het verdriet van Maria, aan wie de hoofdkerk van de stad oorspronkelijk was gewijd. In de kerk bevond zich een beroemd Mariabeeld met de bijbehorende relikwieën, die vooral tijdens de grote jaarmarkt veel pelgrims trokken. Mogelijk ging het om een beeld van de Moeder der Smarten (Mater Dolorosa). De jaarmarkt vond namelijk plaats tussen Maria Geboorte (8 september) en de gedenkdag van haar zeven smarten (15 september). Het nadeel was dat deze markt gedeeltelijk samenviel met zijn Groningse tegenhanger. Later werd hij dan ook overvleugeld door de Broerkermis, die begon met een plechtige mis 's zondags na Kruisverheffing (14 september). In het Augustijnenklooster hing een Mirakelkruis, waaraan vele zieken hun genezing te danken meenden te hebben. Elders in de stad – wellicht bij de Monnikendobbe op het Bolwerk – schijnt zich bovendien een Heilig-Kruiskapel te hebben bevonden.¹⁶

Het dagelijks leven van de Damsters was doordrongen van deze religieuze symboliek rond het lijden van Christus. De verering van het Heilige Sacrament – het lichaam van Christus – had een belangrijke plaats in de laatmiddeleeuwse stadscultuur en was vooral in Westfalen wijdverbreid. Collectieve waarden en gemeenschapsrituelen, die de stedelijke autonomie onderstreepden, stonden daarbij

centraal. De plaatselijke devotiecultuur kreeg nog een extra stimulans door de wonderbaarlijke ontdekking van een zilveren beker met hosties, drijvend in een sloot bij Solwerd, omstreeks 1508. De beker was gestolen uit de nabijgelegen dorpskerk, maar de hosties werden ongeschonden teruggevonden. Men meende dat de daders Joden waren, die zich op het lichaam van Christus hadden willen wreken. Boven de sloot bouwden rijke burgers uit Appingedam een kapel, die van verre pelgrims aantrok. Het water uit het hostieputje zou een geneeskrachtige werking hebben gehad. We mogen er vanuit gaan dat Oost-Friese kooplui hier tot de vaste bezoekers behoorden, net als de Westfalingers, die we geregeld in de Damster bronnen tegenkomen.

Vanuit Oost-Friesland kwam ook het gedachtegoed van de Reformatie vroegtijdig in Appingedam terecht. De monniken van het Augustijnenklooster, die tot dezelfde kloosterorde als Luther behoorden, zullen daar zeker hun steentje aan hebben bijgedragen. In 1525 meldden twee stadgenoten (Fredericus en Anno) zich bij de universiteit van Wittenberg; bij de eerste gaat het waarschijnlijk om Frederick Hardensteyn, die op kosten van het Boltenleen studeerde. Twee jaar later benoemden de hoofdelingen voor het eerst een pastoor die bij Luther en Melancton had gestudeerd. Dat was de Groninger Nicolaas Coenders, die al na drie jaar overleed. Omstreeks 1538 kreeg Appingedam opnieuw een lutherse pastoor, die bovendien als officiaal aan het hoofd van de hele Ommelander kerk kwam

te staan: dat was de edelman Johan Rengers van Scharmer. Hij had zich in 1532 op rijpere leeftijd onder de naam *Joannes Reynckin de Damen* als student in Wittenberg ingeschreven om daar alsnog een juridische titel te behalen, die hem geschikt maakte voor het ambt van officiaal. De kroniekschrijver Abel Eppens, die als schooljongen in Appingedam woonde, herinnerde zich later diens evangelische preken. Rengers' oomzegger Aylko van Amsweer, de latere kerkvoogd, studeerde eveneens in Wittenberg, net als diens zoons Doede en Melchior. Ook hoofdeling Hayo Ripperda en zijn rechterhand Haro Wynken stuurden hun zoons naar de lutherse universiteit. Rengers overleed in 1548 en werd na enkele jaren opgevolgd door Joachim van Schüttoorf, een geleerde stadspastoor uit Westfalen, die zich even weinig aan de katholieke orthodoxie gelegen liet liggen als zijn voorgangers. Eén van Rengers' neefjes was Johan Clant, de protestantiserende pastoor van Bedum, die met de Houwerda's naar Larrelt zou vertrekken. Een ander was de edelman Johan Rengers van Hellum, die – op jonge leeftijd tot geestelijke gewijd – vermoedelijk was voorbestemd zijn oudoom als officiaal op te volgen, maar uiteindelijk een sleutelrol in de opstand tegen Spanje vervulde. We moeten de invloed van deze half-lutherse geestelijken uit Appingedam niet onderschatten. Uiterlijk was aan de meesten van hen weinig te zien; ze bleven vasthouden aan de katholieke liturgie en dachten er niet aan hun witte misgewaden af te leggen. De boodschap die ze verkondigden, lag daarentegen

Volgens het middeleeuwse geschrift Physiologus wekte de pelikaan zijn jongen met zijn eigen bloed tot leven. Gravure door Pieter van der Borcht in een uitgave uit Antwerpen 1588.

wel degelijk in de lijn van de Reformatie. Zo ging het op veel plaatsen elders in het bisdom Münster, zo ging het ook hier. Deze geestelijken waren in de meeste gevallen goed geschoold, typische vertegenwoordigers van de Renaissance, die de nieuwste intellectuele modes bij hun parochianen introduceerden.

Tot die nieuwe modes behoorde – opvallend genoeg – tevens het geloof in toverij: vijf of zes vrouwen belandden tussen 1547 en 1557 op de brandstapel. Eén van de weinigen die daar niets mee ophad, was de luthers gezinde pastoor van Uitwierde. ‘Iedere priester kan bij het opdragen van de mis doen alsof hij tovert’, meende deze eigenzinnige geestelijke, ‘maar dat wil niet zeggen dat je dat ook moet doen’. Toen hij zelf van toverij werd beschuldigd, wist hij niets beters te bedenken dan zijn dorpsheer Unico Ripperda en diens zaakwaarnemer Haro Wynken als ketters aan te wijzen.¹⁷

De pastoor van Appingedam had heel wat meer in de melk te brokkelen dan de gemiddelde dorpspaap. Hij had in 1519 het recht gekregen de overige geestelijken binnen zijn parochie aan te wijzen. Dat waren er minstens acht, die ieder een altaar bedienden. In de regel had hij de leiding van de kerkelijke rechtspraak binnen zijn decanaat (de seend), daartoe gemachtigd door heren Ripperda, die de proosdij van Farmsum als hun persoonlijk bezit beschouwden. Daarnaast adviseerde hij de bisschop van Münster als het erom ging een nieuwe officiaal te benoemen. Geestelijken die positief stonden tegenover de hervormingsbeweging, hadden daarbij ongetwijfeld zijn voorkeur. Hardensteyn werd nog in 1559 door hem en zijn collega’s voorgedragen tot officiaal, maar gepasseerd door de bisschop, die blijkbaar twijfelde aan diens trouw aan de katholieke kerk. Hardensteyn is mogelijk de geleerde die in een voor Lutherportretten kenmerkende pose staat afgebeeld op de grafsteen bij de hoofdingang van

de Nicolaïkerk. Twee jaar later had de pastoor meer succes: hij wist te bewerkstelligen dat de protestantiserende Adriaan van Twickelo uit Dokkum, een verwante van de Ripperda’s, deze functie kreeg.

De Reformatie was niettemin al snel in een radicaler vaarwater geraakt. Appingedam werd een tijdlang het centrum van de wederdopersbeweging; het handelsplaatsje werd een echt ketternest, dat de autoriteiten met vrees vervulde. Al uit de winter van 1531 stamt het verhaal van een burger uit Norden, wiens lijk door het reisgezelschap van de jonge graaf Enno, die op weg was naar Brussel, drijvend in het Damsterdiep werd gevonden. De vrouw van de genoemde burger had zich bij de wederdopers in Appingedam aangesloten, die blijkbaar wraak hadden genomen op haar vorige echtgenoot.¹⁸ De doperse leiders hadden in het Fivelstadje weinig te vrezen, dankzij de bescherming die enkele rijke burgers hun boden. In het huis van zuivelkoopman Mudder aan de Dijkstraat (bij de Nieuwe Markt) doopten secteleiders als Obbe Philips en Jacob Kremer hun volgelingen. Vanuit Appingedam trokken ze in februari 1535 naar ‘t Zandt, waar zich overspannen tafereelen afspeelden, totdat haastig opgetrommelde soldaten erin slaagden de opgewonden menigte te verspreiden. In de ‘herberge van de Zwaene’ ontmoette de latere guerillaleider Jan van Batenburg zijn bentgenoten.¹⁹ En zelfs nog een jaar na de val van de doperse hoofdstad Münster hoopte legeraanvoerder Meinhard von Hamme de stadsbewoners aan zijn kant te krijgen door een schilderij van de hoer van Babylon – het

symbool voor de gehate Habsburgers – midden in zijn legerkamp neer te zetten. Hardhandig overheidsoptreden maakte een einde aan de doperse beweging. De belangrijkste kopstukken vluchtten naar Utrecht en vervolgens naar het Münsterland, maar ze bleven desondanks welkom bij Dirkje Mudder, die hun geregeld geld toestopte. Met haar familie sloot ze zich aan bij de mystieke sekte van David Joris en ze nam daarvoor een eigen voorganger in dienst. Dit was een zekere Andreeß Tuchtmeister uit Coesfeld, die in Münster als zedenprediker had gewerkt en het bloedbad na de verovering wist te overleven.²⁰ Kwade tongen beweerden dat ook broeder Dico van Groningen (ov. 1562), de laatste administrateur van het Augustijnenklooster, tot deze sekte behoorde.²¹ Abel Eppens kende een hele kring van deze mensen, die in 1580 naar Emden uitweken. Hij hekeldde hun vrijzinnige opvattingen en verweet hun te heulen met de vijand. Het betrof vooral leden van de Mudderclan, zoals Claes ten Buer en Aepke Fockens, die verzwagerd waren met gelijkgestemde families in Emden. Maar hij noemt ook andere namen, waaronder zijn eigen zwager Wibe Gijsbers en diens broer, de schipper Oleff. Uit andere bronnen kennen we de Damster smid Hendrick Jansen en de schipper Johan Wessel, die in Emden bleef wonen en daar in 1610 een stapel ketterse boeken bestelde. Fockens gold als de belangrijkste koopman van Appingedam, die, voordat de stad Groningen de vrijhandel had ingeperkt, een stevig kapitaal had verdiend aan speculatie met zuivel en graan uit

de Ommelanden. In zijn huis – hij was toen al overleden – vierden de ‘richteren en regenten’ van Appingedam in 1585 het vastenavondfeest. Deze Damster kooplieden behoorden tot de cliëntèle van Johan Rengers van Hellum, van wie gezegd werd dat hij liever met deze zakenpartners feestvierde dan dat hij zich in het gezelschap van de strenge gereformeerden begaf. Wat deze gevluchte families vooral verbond, was een ruimhartige levenswijze en een persoonlijk getinte lijdensmystiek, die nauw aansloot bij de religieuze cultuur in hun geboortestad. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat sommige van hun nakomelingen weer katholiek werden.²² Bekender is de geschiedenis van de vreedzame doopsgezinden rond Menno Simons, die kort na 1535 in Appingedam een eigen gemeente stichtten en die min of meer door de stedelijke overheid werden getolereerd. Hun oudste Leenaert Bouwens doopte hier in de jaren vijftig zo’n 100 personen. Vermoedelijk waren het vooral eenvoudige ambachtslieden, pachtboeren en schippers, die hun strenge levenswijze combineerden met een hecht gemeenschapsleven. Deze menistengemeente, behorend tot de richting der vlamingen, stond in 1577 onder leiding van een zekere Pieter van Conen, wiens nakomelingen ook later nog in het stadje woonden. De voornaamste uit hun midden was vermoedelijk de lakenkoper Jacob Tolens, die naar Emden uitweek.²³ Rond 1600 was in Appingedam de begaafde voorganger Jan Gerrits van Emden actief, die later naar Danzig vertrok. Het verhaal gaat, dat geloofsgenoten bij hem altijd een warm onthaal en een

Jarfke's sterfbed, uit een Groningse druk van omstreeks 1795. De houtsnede is ontleend aan Jacob's droom in Genesis 28. Hij onderstreept dat Jarfke's profetie door goddelijke inspiratie tot stand zou zijn gekomen (Fransema Kabinet).

slaapgelegenheid vonden, zelfs als zijn eigen kinderen daardoor op een bank of op de vloer moesten slapen.

Appingedam kende daarnaast ook overtuigde gereformeerden, maar die waren aanvankelijk op één hand te tellen. De luthers gezinde Jacob Ripperda, die op de hand van koning Philips II was, verhinderde persoonlijk dat er een beeldenstorm in Appingedam plaatsvond. De hervormingsbeweging verliep rustig en ordelijk, net als de restauratie enkele jaren later. De inwoners maakten gebruik van de onzekere situatie door de beide hoofdelingenfamilies Ripperda en Houwerda te dwingen met hen een nieuw verdrag te sluiten over de rechtspraak in Appingedam en Tjamsweer. De hoofdelingen, die verantwoordelijk waren voor het strafrecht, stribbelden weliswaar tegen zodra ze daartoe

kans zagen, maar moesten uiteindelijk wel inbinden. Het aantal geestelijken werd bovendien drastisch terug gebracht.²⁴ Toen Lodewijk van Nassau in 1568 zijn kamp in Appingedam opsloeg, stelden de inwoners zich desondanks gereserveerd op. Burgemeester Sebastiaan Wabbens – de herbergier van De Zwaene – was bang voor represailles, omdat de landadel het toch al niet erg op zijn stad begrepen had. Hij wist te verhinderen dat er wraakacties tegen de Ripperda's werden ondernomen. Vermoedelijk hebben Lodewijk's soldaten de Nicolaïkerk wel degelijk opgeschoond, maar in 1570 volgde een grondig herstel. Enkele burgers ontvluchtten de stad en durfden uit vrees voor de inquisitie niet onmiddellijk terug te keren. Een van hen was Claes ten Buer, die aan de pastoors uit de omliggende dorpen een verklaring vroeg, waaruit zou moeten blijken dat hij een trouw kerkganger was.²⁵ Insiders wisten vermoedelijk wel beter: de volgelingen van David Joris namen het niet zo nauw met hun principes als het erom ging hun loyaliteit aan de heersende kerk te veinzen. Pas na de omwenteling van 1577 groeide het enthousiasme voor de gereformeerde zaak. Op 5 september 1578 hielden de gereformeerden hun eerste kerkdienst in het Schuttershuis. Appingedam beet daarmee binnen het gewest de spits af. Ds. Johannes Milius uit Twixlum pakte stevig uit tegen stadspastoor Jasper Vos en zijn geestelijken, die hij voor Farizeërs uitmaakte, kennelijk omdat leven en leer in zijn ogen niet met elkaar in overeenstemming waren (Matth. 23:24). De aanwezigen vormden vervolgens een kerkenraad, waarna het stadsbestuur hun

de kloosterkerk ter beschikking stelde. Het gebouw werd ontdaan van heiligenbeelden, altaren en muurschilderingen. De volgende zondag hielden de gereformeerden er voor het eerst het heilig avondmaal. De Nicolaïkerk bleef in katholieke handen; pastoor Vos, over het algemeen een gematigd man, verzette zich hardnekkig tegen het overdragen van de kloosterlanderijen aan zijn gereformeerde ambtsbroeders. Amper twee jaar later moesten de gereformeerden de stad alsnog ontvluchten. Ze vertrokken in stilte, om het krijgsvolk niet te demotiveren. Doede van Amsweer vertelt hoe hij 's nachts met de beide predikanten naar Wagenborgerzijl vertrok, waarna ze zich 's morgens met een schip over de Dollard naar Emden lieten brengen. We vinden hem later terug als gast bij de Houwerda's in Larrelt.²⁶ Zodra Parma's leger de staatsgezinde troepen had verjaagd, nam het Groningse stadsbestuur wraak. Appingedam werd geplunderd; de klokken werden uit de torens van Appingedam en Farmsum getakeld en naar Groningen vervoerd om de herbouwde Martinatoren op te tuigen. Ook de waag en de gewichten verdwenen naar Groningen. Tot nieuwe pastoor van Appingedam werd een oude ijzervreter aangesteld, die tevens zijn best deed de collega's in omliggende dorpen terug in het gareel te krijgen. Dat lukte slechts ten dele; de meeste van hen waren nog benoemd door de Ripperda's en bleven als vanouds mooi weer spelen, terwijl ze in werkelijkheid weinig op hadden met de straffe wind die door de katholieke kerk waaide.

In Appingedam was het intussen een chaos dankzij ingekwartierde huursoldaten, opdringerige bedelaars en gewiekste avonturiers. Bomen werden gekapt en leegstaande huizen gesloopt om het bouw materiaal elders te gebruiken. Er was zelfs sprake van straatgevechten, waarbij militairen zich in de aanzienlijkste huizen verschansten. Alleen de herbergiers deden goede zaken. Het bijgeloof tierde welig, gevoed door de verhalen over heksenjachten in Westfalen; in één van de soldatenkroegen werd een Franstalige vrouw gearresteerd, die een toverdrank zou hebben bereid om een officier te vergiftigen. Op verzoek van de officier overgoot de waardin van de Hulcke haar met het eigen brouwsel, waarop ze hysterisch reageerde. Voor de omstanders was dat het bewijs dat ze schuldig was. Op de pijnbank gaf ze toe driehonderd medestanders te hebben, waaronder – hoe kon het ook anders – enkele vooraanstaande burgers en hun vrouwen. Het werd een flinke rel, maar de beschuldigde stadgenoten konden zich vrijpleiten, terwijl de vreemdelinge aan de galg belandde. Het gebeurde allemaal uit broodnijd en jaloezie, meende Abel Eppens: de duivel kreeg vrij spel in Appingedam, omdat de inwoners – protestants of niet – weigerden voor het ware (gereformeerde) geloof te kiezen.²⁷ De ballingschap van de gevluchte Damsters duurde veertien jaar. Toen kwamen de uitgewekenen terug en voegden zich bij hun achtergebleven stadgenoten, die blij waren dat de oorlogsellende eindelijk voorbij was. De pastoors van de omliggende dorpen traden

vrijwel allemaal toe tot de gereformeerde kerk. Appingedam werd binnen enkele decennia een voorbeeldig calvinistisch stadje met een gymnasium en twee geleerde predikanten die elkaar geregeld het leven zuur maakten. De kleurige Renaissancecultuur van de zestiende eeuw maakte geleidelijk plaats voor een afgemeten soberheid, waarin de resterende katholieken vooral als stoorzender werden ervaren. Enkele verlopen pastoors uit andere streken vonden hier nog een tijdlang emplooi als gebedsgenezers en duivelbanners, beschermd door adellijke heren die zich niet geneerden van hun diensten gebruik te maken. Maar uiteindelijk moesten zelfs de lutherse Ripperda's toegeven dat het calvinisme had gezegevierd.²⁸

•

Jarfke als schrijver van profetieën, afgebeeld op het titelblad van een Groningse druk uit 1732 (UB Göttingen).

Jarfke en het boerenprotest

Toekomstvoorspellingen als de *Prophecy van Jarfke* hoorden evenzeer bij de Renaissance als vrome verrukking, koppige burger trots en luidruchtig adelsvertoon. In een tijd waarin men brak met de vaststaande waarheden, zich openstelde voor de vergeten kennis der klassieken en hongerde naar nieuwe werelden werden de lijnen, die heden, verleden en toekomst met elkaar verbonden van levensgroot belang. Er ontstond een rangorde van toekomstduidingen, die zich uitstrekten van de deftige wetenschappen der astrologie en alchimie, via theologische systeembouwerij en speculatieve tijdrekenkunde tot het wijd verbreide geloof in wondertekenen, visioenen en bovennatuurlijke vaardigheden. Vaststaande geloofswaarheden werden ter discussie gesteld; men ging op zoek naar nieuwe zekerheden die dieper verankerd waren in de menselijke ziel en het individuele geweten. Rondtrekkende profeten speelden daarop in: ze pretendeerden zekerheid te geven in een wereld die steeds onzekerder werd.

Voor de meeste mensen was het tevens een optimistische tijd, waarin alles in beweging was, een bruisende tijd, niet alleen aan de vorstenhoven en in de bolwerken van de grote stadscultuur als Florence, Brussel en Antwerpen, maar ook in de plattelandssteden en de boerendorpen van de buitengewesten. Terwijl de wetsdienaren en de vertegenwoordigers van de inquisitie de touwtjes in de grote steden al weer aantrokken, was er sprake

van een nabloei op het platteland, die we als een 'Boerenrenaissance' zouden kunnen kenschetsen.

De sierlijke geveltjes, bonte kleren en protserige meubelen, de zwierige handschriften en flodderige pamfletten die een volkse tegenhanger vormden van de geleerde boekcultuur, verder de lawaaierige gildemaaltijden, kleurige schuttersfeesten en bonte dorpsmarkten die wij vooral door de spottende ogen van Bruegel en Bredero hebben leren kennen – ze vormen allemaal uitingen van een nieuwe cultuur van massaconsumptie en culturele verheffing, die zich vanuit de grote steden over het platteland verbreidde. We zien het zelfs op de rijk versierde grafstenen van voorname boeren en burgers in het eigen gewest: waar de katholieken zich nog tevreden stelden met het vrome gebed 'dat sijne siele genadich sij', lieten de protestanten trots op de gedenktekens voor hun dierbaren beitelten, dat zij in verwachting waren van een 'vrolijke upstandinge'.

Dat alles geldt voor Appingedam, maar ook voor het Oldambt. Ondanks de rampen die deze landstreek hadden getroffen en de oorlogen die de hoge heren hier hadden uitgevochten, heerste er onder de boerenstand een optimistische stemming, waarin beelden van teleurgang en wederopstanding aan elkaar gekoppeld waren. Hun woordvoerders klaagden weliswaar in 1570 dat zij veel slechter af waren dan de bewoners van andere streken, die vettere weiden, grotere koeien en hogere graanopbrengsten hadden (en die trouwens ook minder hard hoefden

Titelblad van de oudste bewaarde druk van De prophecy van Jarfke uit 1725 (Fürstlich Wiedisches Archiv).

te werken), maar in de praktijk bleken de nieuwe polders minstens zo vruchtbaar als het oude land, terwijl de turfverkoop uit de venen langzaam op gang begon te komen.²⁹ De Oldambtster boeren verzetten zich weliswaar heftig tegen de beperkingen die de stad Groningen hun probeerde op te leggen, maar in de praktijk maakten ze in hun eigen dorpen

grotendeels zelf de dienst uit.

De meeste van hen waren vermoedelijk protestant, net als hun bureu uit Appingedam, maar niet per se gereformeerd. Hun kopstukken hadden bij Melancton in Wittenberg kennis gemaakt met een intellectueel milieu waarin het gebruik van eindtijdvoorspellingen, astrologie en chronologische overzichten van de wereldgeschiedenis vanzelfsprekend was. De meeste dorpspastoors waren gematigde overgangfiguren, dikwijls met een Westfaalse achtergrond, waarvan een aantal zonder aarzelen in 1594 overstapte naar de gereformeerde kerk. De *Prophecy van Jarfke* is een kenmerkend product van deze 'Boerenrenaissance'. We weten niet precies wie het geschrift heeft opgesteld. Maar het is wel duidelijk dat het is ontstaan in in het milieu van protestantse herenboeren, die de stad Groningen een lesje wilden leren. Net als de Damsters verzetten ze zich heftig tegen het stapelrecht. Ze ergerden zich aan het feit dat de stad Groningen de buitendijkse kwelders in beslag wilde nemen. Tevergeefs probeerden de Oldambtsters zitting te krijgen in de provinciale landdag. In 1600 vergaderden hun leiders in een herberg te Eexta, waar een delegatie onder leiding van jonker Philippus van Meckema uit Appingedam verregaande volmachten kreeg 'om des landes gerechticheydt ende privilegiën voir toe staen ende voordedigen, soo ende gelyck datt lantschup Oldampt bess heer gehadt hefft'.³⁰ Ook jonker Johan Sickinge uit Warffum – een van de weinige edelen die nog geen lid was van de gereformeerde kerk – stond hen bij. Bij gebrek aan eigen edellieden moest men wel een

beroep doen op deze Ommelander kopstukken. In verschillende dorpen ontstond bovendien getouwtrek rond de predikantsbenoemingen. Meermalen sprak het stadsbestuur zijn veto uit, omdat de kandidaten niet rechtzinnig zouden zijn. Uiteindelijk escaleerden de conflicten zodanig, dat de Oldambtsters zich in de jaren na 1640 een tijdlang onafhankelijk van de stad verklaarden.

In dit licht gezien, is het de moeite waard nog eens te kijken naar de letterlijke tekst van de *Prophceye van Jarfke*. Het pamflet bestaat eigenlijk uit vier afzonderlijke delen, ieder op naam van een andere auteur, maar kennelijk samengevoegd door dezelfde hoofdauteur. Het eerste deel speelt zich af in Westerwolde en verwijst naar historische gebeurtenissen uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Jarfke deed zijn voorspellingen in tegenwoordigheid van de rijke landeigenaar Heere uit Blijham, die het een en ander op schrift stelde. Jarfke's geloofwaardigheid wordt onderstreept met de opmerking dat hij erg vermoeid was na de visioenen die hij tijdens zijn boottocht over de Dollard had gekregen. Dit is kennelijk het oudste en meest authentieke deel van de profetie. Als illustratie diende een ruiter, waarmee graaf Edzard werd bedoeld. De zeldzame voornaam Jarfke stamt eveneens uit deze contreien; het is een verkleinvorm van Jarig, met als nevenvormen Jarko, Jarfko of Jarveke.

Het tweede deel betreft historische gebeurtenissen uit de tweede helft van de zestiende eeuw, die zich voornamelijk in het Wold-Oldambt afspeelden. Hier vinden we ook de

omstreden passage over de val van Groningen. Dit deel vertoont het meest de kenmerken van maakwerk. Als auteur wordt de overgrootvader van Wiert Wypkens te Zuidbroek aangewezen, in wiens huis Jarfke zou zijn overleden. De genoemde persoon heeft trouwens werkelijk bestaan: hij was herbergier of brouwer en komt voor in stukken tussen 1564 en 1589.³¹ Het verhaal eindigt met een scène, waarin Jarfke's geloofwaardigheid wordt ondersteund door de verschijning van twee witte duiven bij het sterfhuys. Achttiende-eeuwse drukken zijn bovendien voorzien van een houtsnede van Jacob's droom, die teruggaat op middeleeuwse voorbeelden.

Het derde deel is een bekende kroniek over het ontstaan van de Dollard, die uit een oud missaal of psalmboek van het Grijzemonnikenklooster te Termunten zou stammen. In 1565 wordt dit geschrift voor het eerst vermeld. Verder vinden we hier een lijst met verdronken Dollarddorpen, in een afwijkende volgorde al te vinden in een kopie van Beninga's kroniek. Beide elementen worden voor het eerst verenigd in een notitie uit 1573, mogelijk van de hand van de Oldambtster landrichter Doede Tjarks uit Zuidbroek. Ook Jacob van der Meersch, die in 1574 in opdracht van het Emdener stadsbestuur een kostbare Dollardkaart tekende, moet deze aantekeningen hebben gekend. Jarfke's tekst wijkt echter aanmerkelijk af van de overige voorbeelden, doordat beweerd wordt dat Jarfke het misboek zelf in huis heeft gehad, voordat een zekere Rogel te Nesserland (of ook wel Reide) het in 1544 opnieuw kopieerde.³²

Toen Jarfke op zijn sterfbed lag, vroeg hij de aanwezigen buiten te gaan kijken of er twee raven dan wel twee duiven zouden neerstrijken. Het bleken duiven te zijn, waarop hij uit hij concludeerde dat zijn voorspellingen zouden uitkomen. De houtsnede uit 1732 is ontleend aan De historie van den oude en den jongen Tobias, een bekend schoolboek uit die tijd (UB Göttingen).

Het vierde deel is tenslotte de kroniek van het Klei-Oldambt, die opnieuw naar gebeurtenissen uit de tweede helft van de zestiende eeuw verwijst. Als belangrijkste gesprekspartner fungeert een zekere Esyka uit Termunten, die Jarfke's voorspellingen in twijfel trekt, maar wiens kinderen de juistheid daarvan achteraf bevestigden. Daarnaast wordt Heere Eckes genoemd, een geleerd man, afkomstig van het verdronken eiland Garmede. Met Esyka is waarschijnlijk de koningsgezinde ambtman van het Oldambt bedoeld: Aysso Phebekens tho Wartum (ov. omstreeks 1589), wiens vader door

Abel Eppens wordt geheld vanwege diens ongebonden leven. Bij Heere van Garmede diende men mogelijk aan de juridisch geschoolde herenboer Hero Egges te denken, wiens vader rond 1500 kerkvoogd te Midwolda was.³³ Opvallend is verder dat hier de woonplaats van Jarfke onthuld wordt: Catharijnenhuis, Latijn huys of Capellen huys 'dat nu in de Dollaert leyt'. Het lijkt erop dat hiermee de boerderij Capellenheem te Dallingeweer wordt bedoeld, wat een identificatie van Jarfke met de eerdergenoemde Aepko ter Munten waarschijnlijk maakt. De omgeving van Dallingeweer heeft lange tijd buitendijks gelegen, bij de sloop van de oude boerderij zijn fragmenten van middeleeuwse grafdeksels tevoorschijn gekomen.³⁴

•

Appingedam: stad zonder profetie?

Nog één keer terug naar de stad aan het Damsterdiep: waarom woonde Jarfke niet in Appingedam? Waarom kennen we hier geen toekomstvoorspellingen of eindtijdprofetieën? De interesse was wel degelijk aanwezig. Claes ten Buer kocht bijvoorbeeld na de Beeldenstorm in 1566 een *Camper Schrijf-Almanach*, waarin werd uiteengezet dat in zevenhonderd jaar de sterren niet zo ongunstig hadden gestaan voor de katholieke kerk als nu. De geestelijken zouden worden verdrukt, prelaten afgezet, kloosters en kluizen vernield. Ook in de omgeving van Appingedam was sprake, zo herinnerde Abel Eppens zich later, 'van voele gesichten in de lucht und up de eerde'. Zulke profetieën werden ieder jaar gedrukt, verkocht, aan de kerkdeuren gespijkerd en door iedereen gelezen alsof het allemaal waar was wat er stond. In de Groningse raadsvergadering werd in oktober 1577 een pamflet voorgelezen 'van een onreuwige [onrustige], peryculoese ende erschrecklycke tydt voerhanden'.³⁵ Een maand later verscheen de komeet van Halley, die achteraf werd gezien als het begin van alle ellende die de Ommelanden trof.³⁶ Zo vinden we het ook bij Jarfke:

*... als de Sterren met die steert sal gesien worden
/ als dan komt den tijd der droeffenisse / Wee! de
Mensch die dan nog leven / want den krijghs handel
sal staen in Nederland omtrent drie Jaren na dezen
tijd ...*

Overall zag men voortekens en aanwijzingen. In het voorjaar 1583 verschenen in Groningen kringen om de maan; bovendien legde een eksterin de meiboom te Baflo maar liefst zeven eieren in één nacht. Tijdens het volgende jaar was sprake van beangstigende visioenen van oproer, brandstichting en hongersnood. In 1587 zag men in Groningen een bloedige arm in de lucht. En in het voorjaar van 1589 beweerden enkele kinderen uit Dallingeweer – Jarfke's vroegere woonplaats – een gravend aardmannetje te hebben ontmoet, dat met zijn schopje grond over de schouder gooide en voorspelde dat er ander soldatenvolk in het Groningerland zou komen: wie vlieden en vluchten wil, moet dat snel doen, bij voorkeur naar het Rheiderland, want in Groningen is geen uitweg meer. Honderden nieuwsgierigen uit de stad maakten de voettocht naar het half-overstroomde Oldambt, in de hoop een glimp van het behaarde wezen op te vangen.³⁷ De voorspellingen van het aardmannetje bevatten een verwijzing naar het bovengenoemde pamflet van 1585, waarin de val van Groningen en Emden wordt aangekondigd door de aankomst van 'vremde natye van krijchvolck', dat rode baretten of rode hoeden zal dragen. Dit betreft vermoedelijk een gevreesd cavallerieregiment, dat eind 1589 alsnog door Verdugo zou worden ingezet. Een ander stukje van dezelfde voorspelling is uitsluitend terecht gekomen in de *Prophecy van Jarfke*, waar gesteld wordt dat Leerort (en dus ook het Rheiderland) behouden zal blijven. Dit betreft het hoofdkwartier van graaf Johan

van Oost-Friesland, die tevens over de het aangrenzende gebied regeerde. Zijn dood in 1590 en de daaropvolgende machtswisseling is de auteur blijkbaar ontgaan, zodat we er vanuit moeten gaan dat deze passage bij Jarfke ouder is dan de tekst zelf. Het aardmannetje kende blijkbaar Jarfke's voorspellingen.³⁸ Waren dergelijke profetieën voor de inwoners van Appingedam niet relevant? We zouden het kunnen denken. Anders hadden we er toch zeker méér van vernomen. De Damsters hadden nu eenmaal hun eigen mythen, die eerder met het verleden dan met de toekomst te maken hadden. Ze vertelden elkaar verhalen over een gouden tijdvak, toen de stad nog vijftien zeeschepen huisvestte en de Wijkstraat tijdens de weekmarkten vol stond met boerenwagens. Ze beweerden dat de Grote Heekt ooit vlak langs de stadswallen liep en dat het modderslootje bij de kloosterwierde 'soo wijt ende diep' was geweest, dat de schippers uit Holwierde hierlangs naar de markt konden varen. De verwenne monniken hadden deze waterloop laten omleggen, omdat ze flauw waren telkens te worden uitgescholden voor vetzakken. Volgens een latere aantekening gebeurde dat ten tijde van pastoor Ulfardus Jacobi rond 1500.³⁹ De herinneringen die men aan de kloostertijd bewaarde, waren ook in andere opzichten niet erg positief: eeuwen later zag men de laatste monnik nog rondspoken op de wierde, waar hij voorbijgangers lastig viel, terwijl de begijntjes thee dronken in de oude pastorie. De Ripperda's van Oosterwijtwerd kenden soortgelijke verhalen over hun

eigen rondspokende voorouders, die in de kloosterkerk begraven lagen.⁴⁰ De Damsters herinnerden zich wel degelijk hun glorieuze overwinning bij de belegering in het jaar 1500, waarbij de onderwaterzwemmer Meint Hilligedag uit Grimersum zich verdienstelijk had gemaakt. Ook het bloedbad van 1514 en het verlies van de 'olde privilegiën, usantiën und heercomen' bleef hun glashelder bij. Daarbij voegden zich telkens nieuwe overleveringen en geleerde fantasieën, zoals over de Fivel, de Appe en de Heekt. Rector Anton Perizonius had het over een zekere Apping, die de Fivelstad zou hebben gesticht. 'Zo Appinga de staet van zynen Dam bezag, Hy sloot zyn ogen toe met deze jammerklag', dichtte daarom ds. Henricus Swaen in 1673. Menso Alting jr. zag Germanicus langs het Damsterdiep varen. Ds. J.I. Harkenroht ontdekte in 1727 het riviertje de Apt, al moest hij toegeven dat het 'meer een sloot als een riviere' leek. Nicolaus Westendorp fantaseerde over de oeroude Konrebbersweg en meester H.P. Steenhuis ontwaarde zelfs een heidense tempel met een reinigingskom in de Monnikendobbe. Steenhuis begon ook als eerste over het bestaan van verdwenen riolen; Titia Huizenga-Onnekes maakte daar tenslotte onderaardse gangen van.⁴¹ De Damsters uit de tijd van de Renaissance kenden deze opwindende verhalen nog niet. Zij waren vooral bezig met het afbakenen van hun eigen grondgebied tussen 'den Olden Graft, Heeckt en Groeve'.⁴² Weidse profetieën pasten daar niet in. Hun zorg betrof in de eerste plaats de adel, die erop uit was zijn invloed over

de burgers uit te breiden. De macht van het stadsbestuur was beperkt. De hoofdelingen hadden – zoals we dat tegenwoordig noemen – het geweldsmonopolie. De Damsters waren alleen eigen baas waar dat het marktwezen, grondtransacties, financiële zaken en het toezicht op vuurplaatsen en waterputten betrof. Ook huiselijk geweld was een zaak van buren onderling; het hogere gezag diende zich te beperken tot ordehandhaving langs de openbare weg. De schuttenrichters hielden verder toezicht op wegen, watergangen, bruggen en sluizen in het buitengebied (de Damster hamrik), dat zich over de naburige kerspelen uitstreckte. Deze taakverdeling was niet vanzelfsprekend. Geregeld ontstonden er conflicten over de grenzen van het rechtsgebied, het eigendom van de beide drinkwatervijvers (de Floem en de Monnikendobbe), de plaats van de kaak, de eedsaflegging, de benoeming van de stadswacht en de verkiezing van andere functionarissen. Het verdrag van Tjamsweer uit 1566 probeerde dit in goede banen te leiden, maar dat lukte niet altijd.⁴³ Typerend was de manier waarop de Ripperda's de ruïnes van het slot Dijkhuizen koesterden (er werd zelfs beweerd dat de muur ooit in de stad had gestaan), alsook hun verzet tegen de sloop van de zuidelijke muur van het klooster, waar hun familiegraven te vinden waren. Beiden markeerden een symbolische grens tussen de macht van de adel en die van de stedelijke burgerij. De stedelijke buurrechters en schuttenrichters waren al even fanatiek als het om de grenzen van het stadsgebied ging. Van hen werd verwacht dat

ze de wegen, sloten en waterputten, waarvoor ze verantwoordelijk waren, op hun duimpje kenden. Zo staat het al in de buurbrief van 1327. Daarom moesten ze vermoedelijk eerst een rondgang om het stadje maken, vervolgens het drinkwater proeven en tenslotte de eed afleggen bij de grote steen die tegenover de Nicolaïkerk in het plaveisel lag. Een echte Damster moet uit de Floem gedronken hebben, zo luidt dan ook het spreekwoord. We kennen dit ritueel eveneens uit Leermens. Pastoor Rumbert Bousema van Uitwierde deed hetzelfde, toen hij in 1556 aanspraak maakte op een omstreden stuk weiland: hij liep rond het perceel en proefde het water uit de sloten en kolken, ja zelfs uit een gierput. Het kwam hem duur te staan: de pachters beschuldigden hem – zoals we al hoorden – van toverij, omdat sindsdien hun kaas mislukte en hun kinderen diarree kregen.⁴⁴

De rituelen die de inwoners van Appingedam koesterden, dienden vooral om de stedelijke autonomie te ondersteunen. We weten vrijwel niets over de middeleeuwse processies en kermissen, maar we mogen er vanuit gaan dat ook toen al het markeren van de stadsgrenzen veel aandacht kreeg. In de zestiende eeuw namen burgerlijke rituelen een belangrijke plaats in: de vastenavondviering, de verkiezing van nieuwe bestuurders op Sint Pieter (22 februari), de plechtige mis op Sint Joris (23 april), het schuttersfeest op pinkstermaandag, de sacramentsprocessie (tien dagen later) en de eedsaflegging op Sint Jan (24 juni). Het waren allemaal belangrijke momenten in het

sociale leven van de Damster burgerij. Het onmiskenbare hoogtepunt van het jaar werd gevormd door de schuttersfeesten, met het oprichten van de meiboom, het vogelschieten, het huldigen van de schutterskoning en tenslotte het schuttersbier in de grote zaal van het klooster. De plechtige mis waarmee de Broerkermis begon, was daarentegen een elitair gebeuren, waarbij vooral de adel een hoofdrol speelde.

Daarnaast waren er gemeenschappelijke activiteiten als het leegscheppen en schoonmaken van de drinkwatervijvers of de aanleg van een beschermend dijkje eromheen. Dat was vooral nodig wanneer er bij een stormvloed zout water in de vijver terecht kwam. Het waren feestelijke gebeurtenissen waaraan niemand zich mocht onttrekken. 'Mitt pijpen [= doedelzakken] unde trommen sindt se darhen getogen unde hebben dar voele lachendes bij gehatt', zo heet het in een verklaring uit 1615.⁴⁵ Drinken en lol trappen waren blijkbaar verplicht: het moest bij voorbaat duidelijk zijn dat het 'plezierwerk' voor de eigen gemeenschap betrof, geen gediensigheid aan een of andere dorpsheer. Niet dat het water van de Floem zo lekker was: het woord flone – vernederlandst tot Fluijme of Floem – is afgeleid van het Nederduitse woord vlome 'vette, schubbige vissoep'. Maar het was altijd beter dan het brakke water uit de kanalen in de omgeving. De Damsters hadden hun eigen drinkwater, ze brouwden ook hun eigen bier, of de stad Groningen dat nu goed vond of niet. 'Stadslucht maakt vrij', luidt het spreekwoord. Voor de Damsters gold dat tevens voor het

water dat ze gebruikten. En als toegift was ook de vis uit de vijver voor henzelf, in tegenstelling tot de vis uit de omliggende meertjes, die aan de dorpsheeren toekwam.

•

Rituele dans rond de Floem

Staat u mij toe tenslotte een kleine omweg via de stadstopografie te maken. Sinds Harkenroht daarover schreef, spelen de Appe en de Heekt een belangrijke rol in de geschiedschrijving van Appingedam. Meester Steenhuis had daarover al zijn bedenkingen, en terecht. Afgezien van een enkele opmerkingen in de kantlijn zijn er geen harde bewijzen voor het bestaan van een rivier die van noord naar zuid door Appingedam zou hebben gelopen. De ondergrond bestaat uit veen, waarin hoogstens een enkele afwateringsloot is gegraven. Het Damsterdiep is waarschijnlijk ouder dan Appingedam, de Groeve is pas later gegraven ter vervanging van het Garreweestermaar, dat op zijn beurt eveneens door mensenhanden is gevormd.

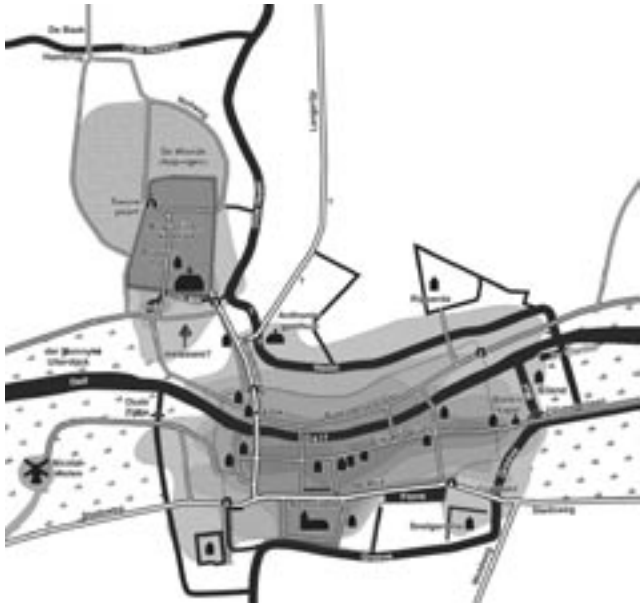
Veel duidelijker vinden we de Oude Heekt in de ondergrond terug. Hij ontsprong wellicht in de omgeving van het Hoeksmeer; vanaf Garreweer is de loop duidelijk te volgen tot het punt waar hij om De wierde slingert. Daarna verdwijnt het spoor in het niemandsland ten zuiden van de stad. Opvallend is nu dat het Kattendiep in de vijftiende eeuw ook Heeck of Olde Graft wordt genoemd. Dat is geen toeval. Ik ga ervan uit dat de Oude Heekt zich aanvankelijk met een grote bocht in het Kattendiep voortzette. De Broerstraat lag aan de buitenkant van deze meander, het latere Sint-Anthoniegasthuis daarbinnen. De uitmonding van de Heekt raakte waarschijnlijk verstopt, nadat in 1444 een dwarsverbinding met het Damsterdiep tot stand kwam. Dat verklaart ook waarom men

Gedeelte van een kaart van de waterstaatkundige situatie ten noorden van het Damsterdiep, 1800. De kaart weerspiegelt vermoedelijk de situatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw (UB Groningen).

rond 1500 een nieuw omsnijdingskanaal door het Monnikenland heeft aangelegd. De Appe kon hoogstens een tijdelijke oplossing bieden; het watertje was – ik citeer meester Steenhuis – niet meer dan ‘eene scheidingsgreppel en afwatering voor de huizen aan de Broerstraat’.⁴⁶

De Oude Heekt vormt hier tevens de grens tussen twee proosdijen. Dat is een hele oude grens, die mogelijk al uit de tiende eeuw dateert. Dat dergelijke grenzen eindigen in niemandsland is niet uitzonderlijk. Voor de grenzen van de naburige proosdijen geldt eigenlijk hetzelfde. Ook het Maarvliet en de Tjamme zijn ontstaan uit grenssloten, die naderhand zijn uitgediept. In Appingedam vinden we op deze plek de Meedelaan, een oude dijkweg die zich aan de

Appingedam rond 1440 (reconstructie). De stippellijn geeft de vermoedelijke omwalling aan; de grijze kleur geeft aan welke delen van de stad het hoogst liggen.

overkant van de Groeve voortzet als de Hooge laan door de Teugen.⁴⁷ De oorspronkelijke naam van deze weg is Godeke- of Goekelaan. Dat wijst op een verband met de dertiende-eeuwse hoofdelingenfamilie Gaykena te Garreweer. Appingedam ligt pal tegen deze vroegmiddeleeuwse proosdijgrens aan. De grens was belangrijk: hij bepaalde tot welk kerspel de eerste bewoners van Appingedam gingen behoren: Tjamsweer of Opwierde. Het feit dat de stadskern onder het gezag van de proost van Farmsum stond, geeft aan dat dit gebied een eenheid vormde, die zich in zijn geheel van het

naburige kerspel Opwierde heeft afgescheiden. Het buitengebied van de stad besloeg een groter areaal, dat ook delen van naburige kerspelen omvatte.

De stichters van Appingedam zullen we vooral onder de hoofdelingen uit de directe omgeving moeten zoeken. De belangrijkste daarvan waren ongetwijfeld de heren van Opwierde. Hun namen zijn weliswaar niet overgeleverd, maar de bewoners van Snelgersma lijken hun belangrijkste erfgenamen te zijn geweest. Het borgterrein van Snelgersma vormt één geheel met het hof van de Nicolaïkerk. Mogelijk woonde hier een zekere Adolf van Tuikwerd, met wie de inwoners in 1285 in conflict raakten. Als we de Münsterse historicus Wilfried Ehbrecht mogen geloven, ging het waarschijnlijk om een stadshoofdeling, zoals we die ook uit Friesland kennen. Dat is niet onwaarschijnlijk: dertig jaar later wordt een zeker Oomke oftewel Homeco van Tuikwerd vermeld, en dezelfde voornaam vinden we later bij de Snelgera's, die zich vóór het eind van de veertiende eeuw vanuit Scharmer in Appingedam vestigden. Typierend is ook dat deze borgbezitters een eigen kerkingang hadden.⁴⁸

De nakomelingen van de Gaykena's van Garreweer duiken pas later in de Damster bronnen op. Vermoedelijk hebben zij omstreeks 1328 op hun eigen land het Augustijnenklooster gesticht. Zij lieten zich in de kloosterkerk begraven en zullen ook toestemming hebben gegeven tot het houden van jaarmarkten in de Broerstraat. Het grondbezit van het klooster besloeg een groot aantal huisplaatsen en tuinen,

niet alleen in de omgeving van de Wierde, maar ook aan de uiteinden van het Gouden Pand en de Solwerderstraat. Het lijkt erop dat de stichters van het klooster alle landerijen buiten de noordelijke stadswallen in handen hadden, voordat ze die aan het klooster schonken. Alleen al om die reden is het twijfelachtig of de Appewerkelijk de oudste stadsgrens heeft gevormd. De bekende kaart van Steenhuis geeft bovendien een veel te optimistisch beeld van de omvang van het middeleeuwse Appingedam. Het gebied waar de oudste stenen huizen (de edele heerden) te vinden zijn, is vrij beperkt; er lag nogal wat ruimte tussen de grachten en de stadswal. In 1408 is voor het eerst sprake van een stadspoort. Maar nog tijdens de belegering in 1500 maakten drie belangrijke steenhuisen deel uit van de verdedigingswerken. Met hooiwagens werden ze bestormd.⁴⁹ Ook Snelgersma lag vermoedelijk buiten de stadspoort. Twee percelen gemeenteland in de Solwerderstraat geven aan waar vermoedelijk de Solwerderpoort lag. De Westervoort zullen we ter hoogte van huize Blankenstein moeten zoeken, de Broerpoort in het smalle deel van het Gouden Pand.

Waarom nu deze omweg via de stadstopografie? Ik wil daarmee vooral laten zien dat op de hoge oever van de Heekt – tussen de Wierde en de Vlintenbrug – een omstreden gebied lag, dat voor de Damsters uit de Renaissancetijd een grote symbolische betekenis had. Het gebied was omstreden tussen de burgerij en de adel. Hier ontmoette men elkaar, maar hier kon het

ook tot aanvaringen komen. Dat bleek al op pinkstermaandag van het jaar 1285, toen het tot bloedige gevechten kwam tussen kibbelende familieclans, die weigerden het stadje binnen te gaan om hun geschillen vreedzaam bij te leggen. In plaats daarvan verzamelden ze zich op een terrein bij de Heektzijl, waar ze zich tegenover elkaar opstelden. De Broerstraat en het Gouden Pand komen daarvoor het meest in aanmerking. Later werden in deze omgeving de schuttersfeesten gevierd; hier ergens vinden we in elk geval de meiboom. Hier vonden – zoals we zagen – ook de jaarmarkten plaats, terwijl op het breedste gedeelte sinds 1472 weekmarkten werden gehouden. Deze markten vormden kennelijk een tegenhanger van de markten in de Wijkstraat. Het jaarmarktterrein werd begrensd door de Vlintenbrug en de Kaak, waar misdadigers werden gestraft. De kaak was een uitgesproken symbool van de macht van de hoofdelingen, dat tegelijkertijd de buitengrens van het eigenlijke stadsgebied markeerde. Hij verhuisde in de zestiende eeuw naar de Wijkstraat, maar het stadsbestuur verzette zich nog in 1622 heftig tegen deze vermeende aantasting van hun vrijheid.⁵⁰

De strijd tussen burgers en hoofdelingen werd in Appingedam ook aan het einde van de Renaissance nog altijd op de vierkante centimeter uitgevochten. In dit licht pasten hier geen wijde profetieën. Het brave, maar weerbarstige Appingedam slaagde er niet goed in onder het juk van de landadel uit te komen. Het pittoreske stadje bleef zodoende tot op zekere hoogte in de Middeleeuwen steken.

1. Deze lezing vormt (voor wat Appingedam betreft) een uitwerking van mijn boekje *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water* (verschijnt voorjaar 2008) en van mijn bijdragen over de Reformatie in de *Nieuwe Geschiedenis van Groningen*, dl. 2 (ter perse). Literatuurverwijzingen zijn beperkt gehouden tot zaken die niet in een van beide publicaties te vinden zijn. Met dank aan Jeroen Benders en Abel Knottnerus.
2. Acker Stratingh, Appingedam, 142.. Harkenroht publiceerde in 1732 dit versje, dat hij toeschreef aan een zekere Hermannus Duisburg, volgens hem abt van Aduard in 1433. Herman Doesborch was een laatste broeders in het Franciscanenklooster te Emden en trad na opheffing van het klooster in grafelijke dienst als proost van het premonstratenserklooster Langen. Diens gebruik van heraldische metaforen veronderstelt een zekere bekendheid met de profetische geschriften van zijn tijd. Zie Reimers, 34.
3. Nederduits flabbiten, flabberie 'Schwätzerie', onder andere in de samenstelling 'flabberye unde dromerye'.
4. Van der Molen. Zie voor Jarfke vooral: Ter Laan, Jarfke.
5. Fürstlich Wiedisches Archiv Neuwied, Akte 55-6-7, met dank aan de archivaris Dr. Hans Jürgen Krüger.
6. Knottnerus, Renaissance, 127.
7. Eppens, dl. 2, 193-196. Beninga, dl. 2, 575. Leverkus. Ostfrieslands Dorfpropheten, 41-42. Suur, 201-202. Zie voor de achtergronden ook Bergsma, Eppens, 137-154.
8. Eppens, dl. 1, 445.
9. *huyrlinge* = pachter. Het gedicht vervolgt met een toespeling op de opvolging van Edzard II (1561-1599):
Daerna sollen vremde heren
over onse landt regeren.
Als dit ys gescheen,
so sal men den eende sehen.
O gij Oestvreesen mogen wol trouwen
[lees: treeren],
die seste heer sal ju niet regeren.
10. Deiter, 75-76.
11. *gnaphandig* = knaphandig, bijdehand, gewiekst.
12. Eppens, dl. 1, 123; dl. 2, 423.
13. www.emden.de/de/kultur/stadtarchiv/stadtarchiv-wappen.htm
14. Beninga, dl. 2, 773, 775.
15. W.-E. Peuckert, in: Bächtold-Stäubli, dl. 9. I, kol. 371-373; 453-455; dl. 9.2, kol. 149-151, 204.
16. Bakker & Van Schaik. Doornbos, 14.
17. Blok, nr. 36.
18. Garrelts, 108.
19. De genoemde herberg betreft kennelijk 'de Gouden Zwaan' (het huidige stadsmuseum), maar het kan ook om 'de Witte Swaen' aan de overkant zijn gegaan. Mudders woonde vermoedelijk daar weer naast 'In de Witte Hand'. Hoft, Floem, 82-83.
20. Zie voor de wederdopers in Appingedam vooral Knottnerus, Menno. 88-94. Knottnerus, Wiedertäufer, 11-12.
21. Eppens, dl. 1, 105.
22. Eppens, dl. 1, 446, dl. 2, 43, 67, 220, 443, 473-474, 559. Reitsma & Van der Veen, 184, 199, 208. Pathuis, 55-56. Schilling & Schreiber, 1012. Hoft, Floem, 237-238. Zijlstra & Knottnerus.
23. Eppens, dl. 2, 426, 694-695, Zie vooral Struve.

24. StA Münster, Fürstbistum Münster, Landesarchiv, Ostfriesische Urkunden, Nr. 56
25. Nip, I 18
26. Steenbeek, 22.
27. Rengers, dl. 2, 208. Alting, 650, 874. Eppens, dl. 1, 475-476. Phebens, I 24.
28. Over Appingedam ook: Bergsma, Gereformeerden. Bottema.
29. Rienks & Rienst-Wallinga, 56.
30. De Blécourt, 363, I 18, 374-375.
31. Alting, 683, 748. Abels & Kuiken, nr. 87, 208. Abels, 27-28.
32. Stratingh & Venema, 322. Acker Stratingh, 303-304. Bartels, I 42-143. Over de Dollardkaart: Ritter, I 31.
33. Eppens, dl. 1, 98. Abels & Kuiken, nr. 34. www.fmavanschaik.nl/kwartierstaat/pafg121.htm. www.feringa.nl/pg/pg-00012.htm
34. Hazelhoff.
35. Feith, I 79-180. Eppens, dl. 1, I 34, 203. Alting, 398.
36. Wumkes, 85.
37. Eppens, dl. 2, I 2, 430, 433. Deiter, 85. Alting, 687.
38. De passage is zowel bij Oldeborch als bij Eppens te vinden. Alting, 677, 773, 776.
39. 'De Heekt verlegd door t Monnikenland ten tijde van Ulfardus Jacobi cureet welke starf 1507'. Groninger Archieven, Kaartencollectie, Stamnr. I 105. De Blécourt, 240. Ter Laan, Overleveringen, dl. 2, 87-88.
40. Von Schele, fol. 543, 607.
41. Harkenroht, 553. Huizenga-Onnekes, I 86.
42. Hoft, Floem, I 43
43. Cleveringa, 208-210. Hoft, Floem, 256-257.
44. Knottnerus, Fivelboezem, 23. Hoft, Wincken, 40.
45. Hoft, Floem, I 42, 232. Vgl. Clevering, 226-227.
46. Groninger Archieven: Schoolmeestersrapporten I 828.
47. Dit gebied heet de Teugen, ooit een gemeenschappelijk weidegebied; het woord is verwant met *tjuchen* en is afgeleid van een groep woorden waartoe ook het Duitse *Zeche* 'gezamenlijke vertering, drinkgelag' behoort. De oorspronkelijke betekenis is 'personenverband met een gemeenschappelijk doel en op gezamenlijke rekening'.
48. Ehbrecht. Oorkondenboek, nr. 254. Hoft, Floem, 232.
49. Rengers, dl. 1, I 95-198.
50. Stond de meiboom wellicht op het Bolwerk, waar schuttersgrond was te vinden? Hoft, Floem, 49, I 40. Hoft, Toponiemen, 50. Clevering, I 3, 24.

- S.H.Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in het Oldambt (1577-1811)*, Eexterzandvoort 2002
- S.H.Abels & D.F.Kuiken, *Oldambtster Warfsminuten 1563-1592*, Groningen 1996
- G.Acker Stratingh, 'Over het eerste ontstaan van den Dollard', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid der Provincie Groningen 7 (1870)*, 286-305
- G.Acker Stratingh, 'Appingedam als stad beschouwd', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid der Provincie Groningen 8 (1871)*, 117-144
- E.Altling, *Diarium van Egbert Altling, 1553-1594*, uitg. door W.J. Formsma & R. van Roijen, Groningen 1964
- F.J. Bakker & R.W.M. van Schaik, 'Appingedam: Heilig Kruis', 'Solwerd: Heilig Sacrament', in: P.J. Margry & C.M.A. Caspers (red.), *Bedeveartplaatsen in Nederland*, I: Noord- en Midden-Nederland, Amsterdam 1997, 171, 721-723
- P.G. Bartels, 'Fragmente zur Geschichte des Dollarts', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden 2*, afl. 1 (1875), 1-48
- E. Beninga, *Cronica der Fresen*, uitg. L. Hahn & H. Ramm, Aurich 1961
- W. Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens, een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*, Groningen 1988
- W. Bergsma, 'Gereformeerden en doopsgezinden. Van concurrentie tot gedwongen acceptatie', in: *Doopsgezinde Bijdragen 20 (1994)*, 129-159
- A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden. Rechtshistorische opstellen*, Groningen 1935
- P.J. Blok, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, 1886-1887*, Den Haag 1888
- J. Bottema, 'Paepsche stoutigheden in Den Dam', in: *Groningse Volksalmanak 1987*, 29-55
- R.P. Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen van het rechtsbestel der stad Appingedam, in het bijzonder vóór de 18de eeuw*, Groningen 1927
- H. Deiter (uitg.), 'Gerhardi Oldeborchs, Pastoris zu Bunda im Reiderland, kleine ostfriesische Chronicke, betreffend die Jahre 1558 bis 1605', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden 4*, afl. 2 (1881), 75-95
- W.G. Doornbos, *Bewonerslijsten van de stad Appingedam ca. 1480/1490-1811*, Groningen 2001
- A. Eppens, *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, uitg. door J.A. Feith & H. Brugmans, Amsterdam 1911
- H.O. Feith, 'De heilige dagen onder het Bisdom Utrecht, in 1567 en 1568', in: *Groninger Volks-Almanak 4 (1840)*, 175-228
- H. Garrelts, *Die Reformation Ostfrieslands nach der Darstellung der Lutheraner vom Jahre 1593 nebst einer kommentierten Ausgabe ihrer Berichte*, Aurich 1916
- J.I. Harkenroht, 'Briefwisseling over de outheden van de oude stad Appingedam', in: *Boekzaal der Geleerde Waereld 25 (1727)*, 552-567
- B. Hazelhoff, 'Het vergeten klooster te Dallingeweer', in: *Bulletin van de Historische Kring 'De Marne' 6 (1979)*, 81-86
- A. Hoft, *Vissen rond de Floem. Een bijdrage tot*

- het historisch-topografisch onderzoek van de stad Appingedam tot 1810, Groningen 1990
- A. Hoft, *Wincken op Ringenum. Een borg in het kerspel Uitwierda onder de rook van de Fortresse Delfzijl*, Z.pl. [2003]
 - A. Hoft, *Damster toponiemen. Buurtschappen, straatnamen, pleinen, terreinen, bruggen en wateren in de gemeente Appingedam*, Bedum 2007
 - E.J. Huizenga-Onnekes, *Groninger Volksverhalen*, bew. door K. ter Laan, 1929, repr. Groningen 1982
 - O.S. Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', in *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1996), 79-118
 - O.S. Knottnerus, 'Wiedertäufer, Söldner und Freibeuter als Repräsentanten frühmoderner Mobilität', in: *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 73 (2001), 1-50
 - O.S. Knottnerus, 'Renaissance op het Bildt: over een boerenzoon die rederijker wilde zijn', in: *De Vrije Fries* 84 (2004), 65-132
 - O.S. Knottnerus, *Fivelboezem. De erfenis van een verdwenen rivier*, Bedum 2005
 - O.S. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water*, Bedum 2008 (ter perse)
 - K. ter Laan, *Prophecy van Jaarfke*, Groningen 1931
 - K. ter Laan, *Groninger Overleveringen*, 1928, repr. 1981
 - W. Leverkus, 'Friesische Weissagungen aus dem XVI Jh.', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum* 3 (1843) 457-459
 - S.J. van der Molen, 'Bijzondere vondsten van Fries belang in Groningen-stad. "Prophecy van Jarfke" al in 1597 in Franeker gedrukt', in: *Leeuwarder Courant* 19 april 1980, p. 37.
 - R.I.A. Nip, 'De Damster koopman Claes ten Buer: geld, politiek en religie', in: D.E.A. de Boer et al. (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*, Assen 1998, 107-125
 - *Ostfrieslands Dorffpropheten, oder Prophezeiungen von Jarfke, Büksenspanner, Büksenmaker u.a., Holländisch-Deutsche Ausgabe*, Emden 1878
 - A. Pathuis, 'Het handschrift "Ommelands eer" van Pater Franciscus Mijleman S.J., missionaris der Ommelanden, 1639-1667', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 7 (1965), 1-110
 - W-E. Peuckert, art. 'Weissager', 'Weisser Fürst', 'Schicksalsbaum', 'Schlachtenbaum', in: *H. Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 1927-1942, repr. Berlijn 1987, dl. 9.1, kol. 358-387, 449-458; dl. 9.2, kol. 66-100, 150-152
 - E.E. Phebens, *Kronijk van 1565-1594*, uitg. door H.O. Feith, Utrecht 1867
 - H. Reimers, *Die Säkularisation der Klöster in Ostfriesland*, Aurich 1906
 - J. Reitsma & S.D. van der Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, dl.7: Groningen 1595-1620, Groningen 1898
 - J. Rengers van ten Post, *Werken van den Ommelander edelman Johan Rengers van Ten Post*, uitg. door H.O. Feith, Groningen 1852-1853
 - K.A. Rienks & D. Rienst-Wallinga, 'De Allerheljenfloed fan 1570 yn Grinslân', in: K. de Vries en J.P. Winsemius (red.), *De Allerheiligenfloed van 1570*, Leeuwarden 1970, 41-61

LITERATUUR

- F. Ritter, 'Der Ursprung der Karten des untergegangenen Dollart Landes', in: *Upstalsboom-Blätter* 10/11 (1921/23), 130-131
- S. von Schele, *Die Chronik des Sweder von Schele*, <http://lehre.hki.uni-koeln.de/schele/>
- H. Schilling & K.-D. Schreiber (uitg.), *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden, 1557-1620*, Keulen 1989-1992
- B.W. Steenbeek, Doede van Amsweer. *Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der Reformatie in de provincie Groningen*, Wageningen 1966
- G.A. Stratingh & G.A. Venema, *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems*, 1855, repr. Groningen 1979
- W. Stuve, *Ontdekt: fragmenten geschiedenis van de doopsgezinde gemeenten te Appingedam en Bierum*, Hellevoetsluis 2003
- H. Suur, Hemmo, 'Friesische Weissagungen aus dem 16. Jahrhundert', in: *Frisia* 3 (1844), 200-203
- G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers*, (1595-1796), 1905, repr. Groningen 1975
- S. Zijlstra & O.S. Knottnerus, 'David Joris', in: M. Tielke (red.), *Biographisches Lexikon für Ostfriesland*, dl. 4, Aurich 2007, 238-243

In 1597 verscheen een pamflet dat nogal wat opschudding veroorzaakte in Groningen. Het ging om de *Prophecie ende voorsegginge van eenen geheten Jarfke*. Het stadsbestuur vond dat het pamflet nooit gedrukt had mogen worden. De inhoud van dit geschrift en de drukte die het veroorzaakte, geeft een duidelijk tijdsbeeld van de veranderende samenleving in de Renaissance. De inwoners van Appingedam probeerden op hun eigen manier deze veranderingen de baas te worden. Zij klampten zich vast aan kleurrijke rituelen en zochten hun toevlucht in religieuze mystiek.

